ՀՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԴԱՐԵՉԻ ԱՐՇԱԽԱՆՔՆ Ի ՀԱՅՍ

Պարսից պատմահայրը Ֆիրդուսի, որ իր համբաւաւոր պատմագրութիւնը — Շահնամէ — պատրաստած ատեն օգտուած է ժողովրդական աւանդութիւններէ և դիւցազներգութիւններէ միայն, — ինչ որ մեր Մ. Խորենացին ըրած է իր գլուխ-գործոցին համար, — չէ կրցած գործածել պատկառելի հնութիւն ունեցող այն ստուգապատում և ժայռերու վրայ գրուած աղբիւրները՝ զորս յետագայ սերնդին համար թողած են իրեն նախահայրերն, — Աքեմենեանք։

Դժբաղդաբար Ճիշդ այս թերութեան մէջ գտնուած է մեր խորենացին ալ։

Ֆիրդուսի՝ խորենացւոյն պէս՝ իր պատմութիւնն սկսելով աշխարհիս ստեղծումէն, հասուցած է մինչև իրեն ժամանակները։

Որոշ կերպով ըսելով՝ Շահնամէ-ն աւարտած է ի 13/25 փետրուարի, 1010 թուականին հիրիստոսի, ինչպէս ինքն Ֆիրդուսի կը գրէ իր դիւցազներգակ պատմութեան վերջն, Յազկերտի կեանսագրութենէն անմիջապէս յետոյ, տող 904.

سر آمد کنون قصهٔ یزدگرد بماه سفندارمذ روز ارد

այսինքն՝

«Աւարտեցի պատմութիւնն Յազկերտի՝ յամսեանն Սպանդարամատի, յաւուրն Արդի»

Ուրեմն բնական էր թէ Ֆիրդուսի պիտի խօսէր նաև Պարսից Աքեմենեան հարստութեան և անոր նշանաւոր «Արքայից արքայ»ներուն, —

կիլիկոնեերու, հիսերքսկիներու, Արտաշէսներու, Դարեհներու և այլոց, — վրայ։ Բայց ասոնց հիշատակներ և ոչ իսկ տող մը կը գտնուի, բաց ի Դարեհ Գ-ի և Աղեքսանդր Մակեդոնացւոյ միջև պատահած արիւնահեղ պատերազմներու քմահաճ նկարագրութեանց և անհիմն ու երևակայական զրոյցներէ։

Թէ ինչ էր Փիլիպոսի լուութեան պատճառը. բացատրենք երկու խօսքով.

Որովհետև Աքեմենեանք իրենց պատմութիւնն հին պարսկերէն, բաբելոներէն, ղողերէն (Եղամացւոց) լեզուներով ու բեւեռագիր տառերով միայն կը գրէին քարձրաբերձ ժայռերու կամ թէ ուրիշ յիշատակարաններու վրայ, և որովհետև անոնց գործածութիւնը պաշտօնական շրջանակներու մէջ դադրած էր Մեծին Աղեքսանդրի արշաւանքներուն ու վերջնական յաղթութեամբ (330 տարի յետ Ք.Հ.), տեղի տալով յունարէնի և ապա պահլաւերէնի, քնական էր թէ Փիլիպոսի անոնց գոյութենէն իսկ տեղեկութիւն չունէր, և հետևաբար չէր կրնար օգտուիլ անոնց մէջ։ Գերեզմանի մնացած դարուս սիրիզներն էր՝ որ բեւեռագիր արձանագրութեանց ընթերցման ձեռնարկուեցաւ և անոնց ուսումը վերահաստատուեցաւ ոչ թէ Ուրարտուի, Բիայնայի, Նաիրի-ի, Ասորեստանի, Բաբելոնի, Եղամայ կամ թէ Պարսկաստանի մէջ, այլ անոնցմէ հազարաւոր փարսախներ հեռու՝ Եւրոպայի գլխաւոր կեդրոններուն մէջ։ Ու այսօր բեւեռագիտութեան կարեւորութիւնն այնքան զգալի եղած է որ՝ մինակ Պարիսի մէջ հինգ տեղ անոր դասախօսութիւնը կ'ընթանայ։ Արդ՝ մենք ալ այս նոր գիտութեան կարեւորութեան ու փաւերակաութեան վրայ հիմնեալ, ներկայիս պիտի քննենք Աքեմենեան թագաւորներու հոգեբանութիւնը

ած բեւեռագիր արձանագրութեանց այն մասերն՝ ուր դաբեհ և պարծանք կը յիշատակէ իրեն հպատակեցուցած երկիրներու-կարգին աշխարհ մը՝, որ նոյն արձանագրութեանց պարսկական բնագրին մէջ գրուած է սա ձեւով.

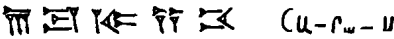
(Ա-Ր-Մ-Ի-Ն).

ղօղական բնագրին մէջ գրուած է այսպէս.

(ՀԱՐ-ՄԻ-ՆԻ-ՅԱ).

իսկ բաբելոնեան բնագրին մէջ գրուած է.

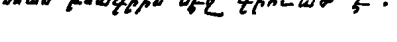
(ՈՒ-ՐԱ-ԱԶ-ՏՈՒ).

Հարկ չկայ բացատրել կարծեմ՝ թէ պարսկական Արմէն և ղօղական Հարմենիյա ձեւերը մեր առջև կը դնեն «Արմենիա» անուանին գործածութեան ամենահին վիճակն։

Արեւելեան հին ազգաց պատմութեան մէջ՝— առանց մեծ արժէք մը տալու ընդհանուր դասական մատենագրաց պատմածներուն՝— արձանագիտապէս (épigraphiquement) ծանօթ թեւերեւս առաջին վաւերական յիշատակարանն է, որ այս «Արմենիա» անուանին գործածութիւնը կընէ, 520 թուին նախ քան զՔրիստոս։ (Հմմտ. այս մասին՝ մեր «Հայք Ս. Գրոց մէջ» յօդուածով յայտնած կարծիքն ևս, տպեալ՝ Բուլմվէդ հանդիսարանի մէջ, 1899 էջ 64՝)

«Թեւերեւս» բառն անոր համար գործածեցինք, որովհետև եգիպտական ժամ.դ հարաստութենէն թութմոզ Գի մեհենադրողմ տուռերով թողած մէկ արձանագրութենէն կը տեղեկանանք, թէ իրեն՝ թութմոզ Գ՝ ամբողջ Ասորիքն և անոր շրջականները գրաւած է, 1560—1530 նախ քան զՔրիստոս։ Արդ այս գրաւեալ երկիր-

ներու կարգին մէջ կը յիշուի նաև անուն մը, որ բաւական նիւթ մատակարարած է Գիտնոց վիճաբանութեան. այս անունն է, ըստ Եգիպտական արձանագրութեանց.

(Բ-Մէն-էն),

զոր մեծահմուտ Եգիպտաբանն Բրուգշ՝ առաջին անգամն ըլլալով համարձակեց «Արմենիա» անունին հետ։ (Brugsch, geographischer Inschriften Altaegyptischen Denkmaeler, հտ. Բ, էջ 38). եւ Բմենէն-ները կը կարդին հետեւեալ երկրին դաշնակցութեան մէջ մասը.

(Բ-Տ-էն-ՈՒ)։

իսկ Բոտէնու երկիրը կը գտնուէր՝ Ասորւոց ու Միջագետաց հիւսիսային կողմերը։

Բայց ինչպէս շատ լեզուներու մէջ նոյնպէս ալ Եգիպտական մէջ՝ (Բ) տառին Բ և Լ ձեւերով արտասանելու կարելիութեան վրայ հիմնեալ, Ֆորման կ՚առաջարկէ այս անունն ընթեռնուլ՝ Լ՚մէնէն, և ապա՝ Լիէնէն, համեմատելով զայն՝ (Լիէնէն) երկրին հետ, որ Ասսուրաստանի գրոց մէջ յիշուած է՝ (Լէոնոն) = «Լիբանան» ձեւով։ (F. Lenormant, Lettres Assyriologiques, շար Ա, հտ. Ա, էջ 137)։

Թէև մենք զօրաւոր փաստեր չունինք առ այժմ ապացուցանելու համար՝ թէ Բմենէն և «Արմենիա» անուններու նոյն են, բայց չենք ալ ընդունիր Ֆորմանի տուած բռնաբիս ու քաշքշուկ մեկնութիւնն։ Այս մասին աւելորդ է ծանրանալ այսօր, քանի որ մեր ընկերակից պր. Clédat, որ դարձեալ Revue Archéologique թերթին աշխատակիցներէն է, մեր խնդրանաց վրայ՝ մասնաւոր կեր-

պով պիտի գրաղի այս նիւթով, և իր ուսումնասիրութեան արդիւնքը պիտի հրատարակէ «Բանասէր»ի յառաջիկայ գրքին մէջ։

Գալով դարձեալ նոյն արձանագրութեանց բաբելոնեան բնագրին մէջ գտնուած «Ուրմաշտու» անունին, որ՝ ինչպէս տեսանք՝ պարսկական բնագրին Արմին = «Արմենիա» անուան տեղ գրուած է, ծանօթ «Արարատի բաբելոներէն ձեւն է։

Բաբելոներէն «Ուրմաշտու» ձեւէն յառաջ եկած է ասուրերէն՝[1]

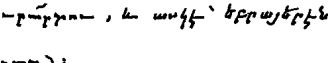

ՈՒ – ՐՄ – ԱՐ – ՏՈՒ ,

կամ միացեալ՝ Ուրմարտու, և ապէս՝ եբրայերէն אֲרָרָט (Ուրարտու կամ Արարատ)։

Ուրարտու անունին՝ եբրայերէնի մէջ Արարատ ձեւն առնելուն վրայ ընդհանրապէս սա կարծիքը կը յայտնեն, թէ որովհետև սեմական լեզուներու մէջ (ասուրերէնը բացառութիւն համարելով) ձայնաւոր տառերու չգրուելուն պատճառաւ՝ բառ մը կրնայ քանի մը տեսակ կարդացուիլ, ուստի եբրայեցի յետին գաղափարողը

---

(1) Այսուհետև «ասորեստաներէն» վերնագրի բառին տեղ պիտի գործածենք՝ «ասուրերէն» հնմանաւորութիւնը, նշանակելու համար assyrien բառը, մասնաւորապէս երբ լեզուին ակնարկութիւն ընենք. իսկ «Ասորեստան» պիտի պահենք բնականաբար Assyrie երկրին համար, և հետևաբար՝ «Ասորեստանցի» = Assyrien, ժողովուրդին համար։

Կարծենք շփոթութիւն մը յառաջ չի գար ասիկ, և՝ տառին ներկայութիւնը բաւական է ցուցնելու՝ թէ «ասորերէն» = Syrien բառին հետ գործ ունինք այստեղ, և ոչ ալ «Ասորիք» = Syrie անունին հետ առնչութիւն մը կայ։

Այս կարծիքն առաջարկած է մեզ Գեր. Ս. վ. Զարոնեան։ Մենք ալ նկատելով որ բաբեղացիներ արձանագրութեանց մէջ «Ասորեստան»ը ներկայացուած է՝ Աշշուր ձեւով, ընդունինք այս առաջարկն և իր գործածենք լեզուին համար՝ «ասուրերէն» կամ «Ասսուրերէն»։

յիշեալ ՅՐՐԱ (Ռ-բ-բ-դ-ս) անունը փոխանակ ՅՐՐԱ (Ռ-բ-բ-դ-ս) ձևով ձայնանիշելու՝ սխալմամբ գրած են ՅՐՐԱ (Ա-բ-բ-դ), առանց տառերուն դիրքը խախտելու, այլ միայն ձայնաւոր նշաններուն փոփոխմամբ։

Բայց այս կարծիքն հաստատ հիմնի վրայ չէ բարձրացած կը կարծենք՝ հիմնուելով սա պարագային վրայ, թէ Ս. Գրոց եբրայերէն բնագրի մասորոյն խուրած վերջին խմբագրութիւնը կատարուած է առ առաւելն Զ դարու մէջ, յետ քրիստոսի։ Մասորը իսկ մասորէին կը նշանակէ «աւանդութիւն», այսինքն Ս. Գրոց այն խմբագրութիւնն՝ որ կատարուած է ձայնաւոր նշաններու գործածութեամբ, բառերուն «աւանդական» հնչուածքներն անփոփոխ պահելու համար. այսպէս են հրապարակի վրայ գտնուած արդի տպագիրը օրինակներն։ «Lorsque la langue hébraïque eut cessé d'être une langue vivante, on se préoccupa d'assurer pour l'avenir une prononciation exacte du texte sacré; dans ce but, on inventa et perfectionna (probablement entre VIe et VIIIe siècles ap. J.-C.) le système de vocalisation actuellement en usage.» (H. L. Strack, Grammaire hébraïque, էջ 4)։ Արդ՝ կարելի չէ որ քրիստոսի Զրդ դարուն մէջ փոխուած և այլայլութիւն կրած ՅՐՐԱ անունն, ըստ որում վանդակագրումն՝ Ս. Գրոց լատիներէն թարգմանութիւնն՝ որ կատարուած է քրիստոսի Դրդ դարուն վերջերը, մասորական խմբագրութենէն յառաջ, այս անունը կը կարդայ՝ Arabat (և Armenia, պարանդակողը պարանդակելին տեղ)։ Նոյնպէս և Աստուածաշունչի ուրիշ հնագոյն թարգմանութիւն մը, Եւրգանանի կուրուածն, որ Աղեքսանդրիոյ յունախօս հրէից համար պատրաստուած էր մանաւորապէս, քրիստոսէ երբեք դար յառաջ, «Արարատ»

անունն ունի Ճղդիս՝ Արարատ.

* * *

Դարեհ Ա՝ ինչպես յայտնի է, Պարսից Աքեմենեան կոչուած հարստութեան նշանաւոր թագաւորներին մէկն էր։

Աքեմենեանց հարստութիւնը վերջացած է Դարեհ Գ-ի ժամանակ, այսինքն Աղեքսանդր Մակեդոնացւոյ Պարսկաստանը գրաւելովը (330 Ն.Ք.)։

Իսկ Աքեմենեանք սեռած են՝ Հ ա խ ա մ ա ն ի ղ անուանով պետի մը, որուն թոռներէն կամբիսի որդի Կիւրոսն (558—529 Ն.Ք.) ապստամբելով Մարաց Աժդահակ թագաւորին դէմ, որ մի և նոյն ժամանակ Աքեմենեանց վրայ ալ կ'իշխէր, յարձակեցաւ անոր վրայ, բռնեց զայն և ամբողջ Մարաստանն իրեն հնազանդեցուց, ինքզինքը թագաւոր հռչակելով Մարաց և Պարսից։ (Հմմտ. Հերոդոտոս, պտմ. Ա, Հէ։ Դիոդորոս Սիկիլեացի, Բ, ԼԸ և ԼՊ։) — Մեր խորենացին այս դէպքը բոլորովին տարբեր կերպով կը պատմէ, այսպէս. «Եւ ժողովէ զքաջն Հայոց (Տիգրան)՝ ի սահմանացն կապադովկացւոց, և որչափ ընտիրք վրաց և Աղուանից աշխարհին, և զամենայն ընտիրս Հայոց Մեծաց և փոքրունց. և խաղայ ամենայն զօրութեամբ խրով զիրդմանքն Մեդացւոց։ Վասնզ հասանէ այնուհետև Աշդահակայ՝ պատահել պատերազմաւ Հայկազնեան՝ ոչ փոքր ինչ ամբոխիւ։ Եւ երկայնէր հակառակութիւնն մինչև ցամիս հինգ... Եւ զի՞ երկայնեմ զբանս. քանզի ի լինել պատերազմին, նիզակաւ որպէս զզուր հերձեալ զերկաթի ամուր հանդերձն, զամբիրդ զԱշդահակ յընդարձակ ուղղ նիզակին, և յամփոփել փաստանգամ զնեռն՝ արտաքս զկիս մասն թռչիցն հանդերձ զինուած ի դուրս բերեալ։» (Խոր. Պտմ. Ա, ԻԹ)։ Եւ քիչ մը հետուն. «Մի է և փայտակ սա (Տիգրան) ի Հայկազանցս, որ զԱշդահակ սպան, և զտուն նորա ի գերութիւն վարեաց, և զԱնոյշ մայրն վիշապաց. օժանդակ կամաւք և յօժարութեամբ զկիւրոս

ունելով, զիրխանութիւնն Մարաց և Պարսից յինքն յափշտակեաց։» (Խոր. Պտ. Մ, լ)։ Բայց այս գործին մէջ Տիգրանի կատարած գործին յիշատակութիւնը չէնք գտներ Կիւրոսի գրել տուած արձանագրութեանց մէջ. և ոչ իսկ Տիգրանին անունը կամ ուրիշ Հայու մը յիշատակութիւնը կ'ըլլայ հոն։ Ուրեմն Խորենացի այս կտորն առած է այնպիսի աղբիւրէ մը՝ որ վաւերական չէ. այսպէս անվաւեր և անծիրդ աղբիւրներէ են նաև Խորենացւոյն ուրիշ քննադատելի մասերն։ — Նախնեաց մատենագիրներուն՝ Խորենացիին զատ՝ 8ոյն պատմիչ Քսենոփոնն ալ ուրիշ տեսակ կը պատմէ, ըսելով որ՝ Տիգրանի հայրն Երուանդը պատերազմեցաւ Աժդահակին հետ, և յաջթուելէն ժամանակ մը եղբը՝ երբ Աժդահակ մեռաւ ու թագաւորութիւնն անցաւ Կիաքսարէ, Երուանդ ապստամբեցաւ. բայց Կիաքսար իր քեռորդին Կիւրոսը բազմաթիւ զօրքերով Տիգրանի վրայ ղրկեց, զոր Կիւրոս պաշարելով՝ հնազանդեցուց։ (Քսենոփոն, Կիւրոպէդ։ Գիրք Բ և Գ)։ Այս պատմութիւնն ալ՝ ըստ մեզ՝ հիմնական արժէք չունի, քանի որ, ինչպէս վերն ըսինք, Կիւրոսի արձանագրութեանց մէջ չի յիշուիր երբեք։ Ասկէ զատ՝ գիտնականք Քսենոփոնի Կիւրոպէդը կը նկատեն իբրև վէպ, և ոչ ստոյգ պատմութիւն։

Արդ Կիւրոսէ սկսեալ մինչև Դարեհ Ա՝ այսինքն 558էն մինչև 521 նախ քան զՔ.՝ Հայոց մասին յիշատակութեան մը չէնք հանդիպիր անունց թողած արձանագրութեանց մէջ. այլ միայն Դարեհի ժամանակ է որ Հայոց խօսքը կ'ըլլայ առաջին անգամն ըլլալով։

Բայց ինչպէս կ'ըլլայ որ այս անունը միմիայն ի մէկ ծնունդ կ'առնու 520ին Ն. քան զՔ.— հիմա պիտի տեսնենք։

*

* *

Տարակոյս չկայ՝ թէ 520 թուականէն յառաջ նախ քան զքրիստոս, այն է՝ Դարեհի Հայոց երկիրն ըլլած արշաւանքէն շատ յառաջ, ստուգապէս գոյութիւն ունէին Հայք. բայց Արմենականուն Դարեհի արձանագրութեամբ միայն ծանօթ ըլլալուն պատճառն այն է որ՝ Հիշեալ այն ատեն կազմուեցաւ մեզ Հայոցս համար օտար այս անուանակոչութիւնն։ Ըստ մեր քննութեան, այն թուականէն յառաջ Հայերը կը կոչուէին՝

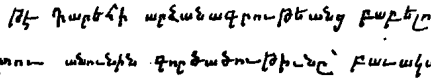

(ՄԱՆ-ՆԱ-ԱՑ),

այսինքն՝ Մաննացիք = բնակիչք Մինիի-ի (՝ ՅՈ), և

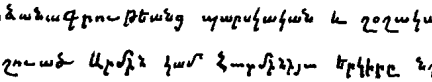

ՈՒ-ՐԱ-ԱՐ-ՏԱ-ԱՑ,

այսինքն՝ Ուրարտացիք = Արարատեանք։

Մեր այս կարծեաց հաստատութեան համար՝ առ այժմ անցողաբար ըսենք, թէ Դարեհի արձանագրութեանց բաբելոնեան բնագրին մէջ Ուրարտու անունին գործածութիւնը՝ բաւական զօրաւոր ապացոյց կրնայ ըլլալ. վասն զի Ուրարտու ձևը գործածուած է հոն՝ նոյն արձանագրութեանց պարսկական և զօղական բնագիրներուն մէջ յիշուած Արմին կամ Հարմինյա երկիրը նշանակելու համար, ինչպէս որ վերն (էջ 8) ալ տեսանք։

Իսկ Արմենիա բառը կազմուած կը կարծուի Աքեմենեանց տիրապետութեան ժամանակ, պարսիկ պաշտօնատանց մէջ, Արտոտ և Մինի անուններէն իրար ձուլելով. այսպէս՝ Ար (արտոտ) + Մին (ի) = Արմին։

Այս կարծիքը՝ զոր Պարիսի Ասիական ընկերութեան մէկ նստին

մը յայտնած է J. Darmesteter, (Journal Asiatique, 1891, Ա, էջ 140–141. և "Բիւզանդիոն" մը յօդուածն, 1899, էջ 64), աւելի հաւանական է քան այն մեկնութիւնը՝ թէ Արմենիա անունը կազմուած ըլլայ եբրայերէն הַר (հար) = «լեռ» և אֵרְמִנִי (հիննի) = բառերուն միանալէն, — հար + հիննի = հարմիննի = Արմին. վասն զի՝ շատ տարակուսելի է թէ սեմականաց ազգութեան տակ կազմուած անուն մ'ըլլայ այն։ Այսպէս թէ այնպէս՝ իր կրկնեալ, մանաւանդ՝ հայոց՝ երբեք ծանօթ չէին Արմենիա ձևին, և մեր մատենագիրք երբեք չեն գործածած զայն. այլ միայն օտարներն են որ այս անուամբ կը ճանչնան զմեզ։

* * *

Դարեհի պարսկաստանէն դուրս ըրած արշաւանքներուն տեղի տուած են՝ իրեն երկրին դրացի ազգերն։

Այն օրն՝ երբ Դարեհ իշխանութեան գլուխն անցաւ, ինքզինքը խել մը ապստամբներու դէմ գտաւ։

Ապստամբութիւնը պայթած էր արդէն իր նախորդին օրով, և նոյն իսկ Պարսկաստանի հողին վրայ. իսկ Դարեհի ժամանակ՝ տարածուեցաւ ու արձագանգ գտաւ ամէն տեղ։

Այս ապստամբներու շարքին մէջ կը գտնուէին նաև Հայերը, ինչպէս կ'ըսէ Դարեհ իր արձանագրութեանց մէջ, զորս վարը պիտի դնենք նոյնութեամբ. Բայց Դարեհ անոնց դէմ քանիցս պատերազմելով՝ վերջապէս յաղթեց, և ապստամբները ներքնակալելով պատժեց։ Արմենիան ալ Բոլորովին գրաւելով՝ իրեն նահանգներէն մին ըրաւ, — 18ՐԴ նահանգ ըստ Հերոդոտոսի, Գ, 93։ Ասկէ կ'երևայ՝ թէ Հայք արդէն կէս մը հը-

պատակ էին Աքեմենեանց, բայց միայն Դարեհի ժամանակ կրկին և կրկին անգամներ փորձեցին ապստամբել։

Կը ցուցնէ որ Դարեհի յաղթանակին յառաջ Հայոց քաղաքականութիւնը ունեցած դիրքը չէր կրնար որոշել ստոյգ կերպով։ Կան մի պատմական յիշատակարաններ կը լսեն այդ մասին։

Բայց այսչափը կրնանք ըսել, թէ Ասորեստանցոց պետութեան ի սպառ վերնալէն և Նինուէի կործանումէն յետոյ (606 նախ քան զՔ.)՝ ամբողջ երկիրն — իր հարկատու իշխանութիւններովն հանդերձ — բաժնուեցաւ Մարաց կիսաքար թագաւորին և Բաբելացոց Նաբոպոլասար ապստամբ իշխանին միջև։ Եւ գիտենք թէ կիւրոս ինքզինքը Պարսից և Մարաց թագաւոր հռչակելով՝ բոլոր երկրին տէր եղաւ, և Բաբելացոց վերջին հարստութիւնն ալ բոլորովին տապալեց (538 նախ քան զՔ.)։ այսպէսով հարկատու իշխանութիւնք — Ասորիք, Փիւնիկեցիք, Պաղեստինացիք, Լիւդացիք, Արաբացիք և այլք — հպատակեցան իրենց նոր տիրապետին։

Արդ՝ հաւանականաբար այս հարկատու ժողովրդոց հետ կայնեն նաև Հայք։ վասն զի Հայք Ասորեստանի պետութեան վերջ քանելէն յառաջ՝ Սարգոնի (722 — 705 ն.ք.) դէմ բազմաթիւ պատերազմներ մղելէ յետոյ՝ վերջապէս հպատակած էին Ասորեստանցոց, ինչպէս կը պատմեն Աշուրբանիպալ (= Ասորդան, 681 — 668 ն. քան զՔ.) և որդւոյն Աշուրբանիպալի (= Սարդանաբաղ, 668 — 626 ն. քան զՔ.) բեռոագիր արձանագրութիւնք, որոնց բնագիրներն ու թարգմանութիւնները պիտի տանք «Բանասէր»ի յառաջիկայ թիւերուն մէջ։ Հետևաբար՝ Ասորեստանի հետ միասին Հայաստանն ալ

— իբրև հարկատու երկիր Ասորեստանի — անցաւ Իրանի իշխանութեան տակ, և մնաց հպատակ մինչև Դարեհի ժամանակ. սակայն ատեն է որ Հայք փաղաքշելով երկրին ապստամբ վիճակին՝ իրենք ալ քանի մը անյաջող փորձեր փորձեցին։ և վերջապէս ընկճուեցան Դարեհէն։ Եթէ մինչև Դարեհ՝ աքեմենեան արձանագրութեանց մէջ Հայոց խօսքը չ'ըլլար, պատճառն այս է որ Հայաստան՝ Ասորեստանի մէկ մասը կը նկատուէր այն ժամանակ. և այսպէս ալ էր արդեամբ։

Դարեհի այս ուսումնասիրութեան տակ մինչև Աղեքսանդրի յաղթանակն՝ Հայերը Պարսից իշխանութեան տակ մնացին, որով երկրին իշխանութիւնն ալ՝ Պարսկաստանի հետ միասին՝ Աղեքսանդրի ձեռքն անցաւ։ Բայց Աղեքսանդրի մեռնելէն յետոյ՝ երբ իր պետութիւնը բաժնուեցաւ, Հայաստան ալ Սելևկեանց իշխանութեան տակ անցաւ։

Գաւառ հաւանական է՝ թէ Հայք երկար ժամանակ չմնացին Սելևկեանց իշխանութեան տակ. որովհետև՝ թնչպէսորիշ տեղ ալ մատնանիշ ըրած եմք, (Արշակ, 1897, թիւ 135, և Revue des Revues, 15 Ապրիլ 1898, էջ 219, զոր թարգմանած են՝ Բուլվէր, 1898, էջ 250, Նոր-կէրանի, 15 Մայիս 1898, էջ 147, և այլք), Հիշդ Սելևկեանց իշխաններէն Սելևկոս Երիկատոր-ի ժամանակ (312—280 նախ քան զքր.)՝ «Արդուատէս» անունով Հայոց թագաւոր մը կը յիշէ Դիոդորոս Սիկիլիացին. Ἀρταράθης δὲ ὁ τοῦ προβιβασιλευκότος υἱὸς ἀπελπίσας κατὰ τὸ παρὸν ἀποχωρεῖ μετὰ λίγων πρὸς τὴν Ἀρμενίαν.

Μετ'οὐ πολὺν δὲ χρόνον τῶν περὶ τὸν Εὐμένη καὶ Περδίκκαν τελευτησάντων, Ἀντιγόνου δὲ καὶ Σελεύκου περιοπωμένων, λαβὼν δύναμιν παρὰ τοῦ βασιλέως τῶν Ἀρμενίων Ἀρδοάτου, τὸν μὲν τῶν Μακεδόνων στρατηγὸν Ἀμύντας ἀπέκτεινεν, ἐξέβαλε δὲ καὶ Μακεδόνας ταχέως τῆν χώρας, καὶ τὴν οἰκείαν ἀρχὴν ἀνεκτήσατο. Այսինքն՝ «Արիարաթիս, նախորդ թագաւորին որդին, ներկայ վիճակին յուսահատեալ՝ փոքրիկ գնդով մը Հայաստան քաշուեցաւ։ Փիչ ժամանակ յետոյ՝ Եւմենէս և Պերդիկկաս մեռնելով, Անտիգոնոս և Սելևկոս ալ ուրիշ տեղ զբաղած ըլլալով, Արիարաթիս Հայոց Արդուատիս թագաւորէն ստացած բանակով՝ սպաննեց զԱմինտաս, Մակեդոնացւոց զօրավարն, և անմիջապէս Մակեդոնացիներն երկրէն դուրս վանելով՝ իր հայրենի գահը բազմեցաւ։» (Դիոդ. Սիկ., Գիրք ԼԱ, գլ. ԺԹ, 5)։

Արդ Սելևկոս Նիկատորի ժամանակ «Հայոց թագաւոր»ի մը գոյութիւնը կը ցուցնէ՝ թէ Հայք վաղուց թօթափած էին արդէն Սելևկեանց լուծն, և Ասորւոց տիրապետութենէն բաժնուելով՝ առանձին անկախ վիճակ մը կը կազմէին, որով միայն կարող եղան հիւրընկալել զԱրիարաթիս և օգնութեան բանակ տալ անոր։ Մեր այս ըսածին ապացոյց է նաև՝ փիրիստոսէ 230 տարի առաջ ապրող «Արշամէս» (Արտաքէս) անուն Հայ թագաւորի մը ալ գոյութիւնը, զոր կը հաստատեն այս անունը կրող արձանագրեալ դրամներն։ (Հմմտ. մեր Revue des Revues-ի մէջ և Արչիվագրի մէջ գրած վերոյիշեալ յօդուածներն։ Իսկ բուն դրամներու մասին՝ ապագային առիթ պիտի

ուշեն նաեւ մասնաւոր կերպով խօսելու)։

(Այս առթիւ փափագեմ մեջ խոստովանիլ, թէ՝ յիշեալ Արշամ և կամ Արշամ թագաւորին խօսքն ըրած ատենս՝ սխալ ծանօթութիւն մը դրած եմ Աշխարհագրի մեր նոյն յօդուածին տակ, ըսելով որ՝ «Արշամայ եղած է մեր մատենագրաց քով ասորերէն ուշամ = «սեաւ» մակդիրն Աբգարու։» (Աշխարհագրի, 1897, թիւ 135, ծանօթ, 4)։ Արդ ասորերէն ուշամ ձեւը սխալ օրինակութեան մը վրայէն փայլ ծանօթ ըլլալով մեզի՝ խաբուած էինք, ինչ որ բնագրին վրայէն ստուգեցինք մեր նոյն յօդուածին տպագրութենէն յետոյ. բայց ուշ էր։ Հիմա կը սրբագրենք նոյնն, և կ'ըսենք.— Ասորերէն բնագրին մեջ Աբգարու տրուած մակդիրն է՝ ܐܫܡܐ ուշամա = «սեաւ», և ոչ՝ ܐܫܡܐ *ուշամա)։

×

× ×

Այժմ գանք Դարեհի արձանագրութեանց, և տեսնենք թէ ինչպէս կը պատմէ իր դէմ ի Հայս կատարած արշաւանքներն։

Նախ և առաջ պէտք է ըսենք՝ թէ Դարեհ հինգ տարբեր տեղեր գրեալ ուուած է իր արշաւանքներուն և յաղթութիւններուն պատմութիւնը. 1° Բեհիսթունի մեջ. 2° Պերսեպոլսոյ մեջ. 3° Նաքշ-ի-Ռուստամի գերեզմանոցին պատերուն վրայ. 4° Յաւլանդ և 5° ի Սուէզ եգիպտոսի։ Վերջին երկուքին մեջ՝ Հայոց հիշատակութիւն մը չկայ. իսկ Պերսեպոլսոյ և Նաքշ-ի-Ռուստամի արձանագրութեանց մեջ՝ Արմենիայիս կը դրուի Դարեհի ռուաճած երկիրներու կարգին։

Ահաւասիկ Պերսեպոլսոյ արձանագրութեան բնագրին այն մասն՝ որուն մէջ Դարեհ կը թուէ գրաւած երկիրներուն անուն-ներն, և որ գրուած է իր պալատը շրջափակող պատին վրայ.

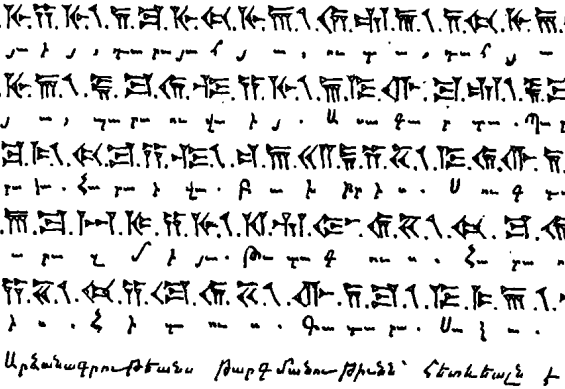

Արձանագրութեանս թարգմանութիւնն՝ հետևեալն է,

« Դարեհ թագաւորը կ'ըսէ.

«Ընորհիւն Արամազդայ, ահաւասիկ այն երկիրները՝ զոր կառավարեցի Պարսկաստանի բանակով։ Ինձմէ կը դողային և իրենց տուրքը կը բերէին ինձի։

«Պարսկաստան, Մարաստան, Բաբելաստան, Արաբիա, Ասորեստան, Եգիպտոս, Հայաստան, Կապպադովկիա, Սպարդա, Յունական և Ծովային Ցոնիացիք, Սակարտիա, Պարթեւաստան, Զրանգիա, Արիք, Բակտրիա, Սոգդիա, Խորազմիա, Սատագիդիա, Արաքոսիա, Հնդկաստան, Գանդարհար, Սագաստան, Մակաստան»։

(Պէրսէ՝ Տիտ. Բ, I, 2)։

Քանի մը երկիրներու անուններ՝ որոնք դուրս ելեր են վերի արձանագրութեան մէջ, վասնզի դեռ զանոնք չէր նուաճած այն ատեն, կը յիշուին Նաքշ-Ռուստամի արձանագրութեան մէջ, զոր գրուած կը գտնենք դարեհի գերեզմանին պատին դրսի երեսին վրայ. այսպէս.

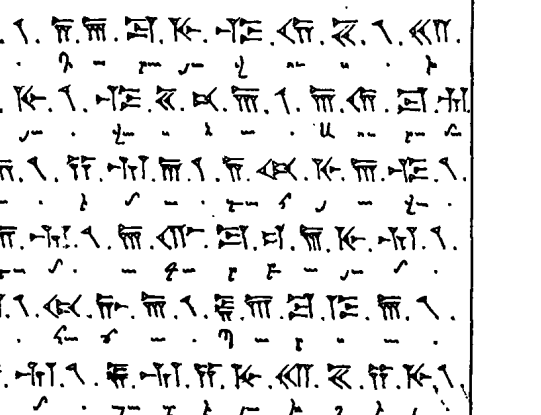

Ասոր ալ թարգմանութիւնը հետևեալն է.

«Դարեհ թագաւորը կ՚ըսէ.

«Ընորհիւն Աբրամազդայ, ահաւասիկ այն երկիրները՝ զոր կառավարեցի, և իշխեցի անոնց վրայ։ Պարսկաստանէն զատ՝ ամենն ալ տուրք վճարեցին ինձի. իմ հրամաններս գործադրուեցան հոն. իմ օրէնքներուս հետևեցան հոն.

«Մարաստան, Ելոշաստան, Պարթևաստան, Արիք, Բակտրիա, Սոգդիա, Խարէզմեանք, Զարանգիա, Արաքոսիա, Սատագիդիա, Գանդահար, Հնդկաստան, համուրբեան Սագաստանցիք, սրագդակ Սագաստանցիք, Բաբելաստան, Ասորեստան, Արաբիա, Եգիպտոս, Հայաստան, Կապպադովկիա, Սպարդա, Յոնիա, ծովային Սագաստանցիք, Հելոդրա, Թագակիր Յոնիացիք, Պոնտոս, Քուշեանք, Մադիանացիք, Կողքիս»։

(Ն-յլ. Ռուսդ., ա, ց)։

Նկատելի է թէ՝ այս երկու արձանագրութեանց մէջ ալ Հայք յիշուած են Եգիպտոսէն յետոյ, և թէ Պերսեպոլսոյ արձանագրութեան մէջ ուղիղ տեղը բռնած են Հայք, մինչ Նաքշ-ի-Ռոստամի արձանագրութեան մէջ խառնիխուռն տեղն. իսկ՝ Բեհիսթունի արձանագրութեան մէջ Հայք դասընդհանրուած կարգը յիշուած են։

Դարեհի արձանագրութիւններէն մեզի համար կարևորը՝ Պերսեպոլսոյ դպրատան վրայի գրուածն է, և ոչ ալ Նաքշ-ի-Ռոստամի դամբարանական գրութիւնն. այլ՝ մեզի պիտանին՝ Բեհիսթունի ժայռին վրայ քանդակուած ընդարձակ

արձանագրութիւնն է, որոնց մէջ մանրամասնութեամբ կը պատմէ Հայոց դէմ ըրած արշաւանքներն ու վերջնական յաղթութիւնն։

Ահաւասիկ նոյն արձանագրութեան Հայոց մասին նշուած հատուածներն։

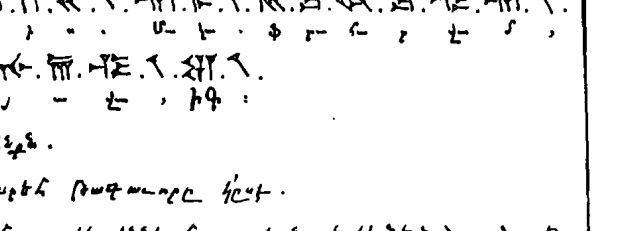

Այսինքն.

«Դարձեալ թագաւորը հրամայեց.

«Ահաւասիկ քեզի հպատակաց երկիրներն՝ որոնց թագաւորն եմ, Արամազդայ շնորհիւ.

«Պարսկաստան, Ելամաստան, Բաբելաստան, Ասորեստան, Արաբիա, Եգիպտոս, Յունական ծովեզերեայք (Յունական), Սպարդա, Յունական (զամբակինք), Մարաստան, Հայաստան, Կապպադովկիա, Պարթևաստան, Զարանգիա, Արիք, Խարիզմեանք, Բակտրիա, Սոգդիա, Գանդարիա, Սագաստան, Սաստագիդիա, Արաքոսիա, Մագիանացիք. ընդ ամենը՝ 23 ազգաց»:

(Պարսից. Յիշ. Ա, 6):

Իսկ երկրորդ Տախտակին վրայ՝ այսպէս գրած է.

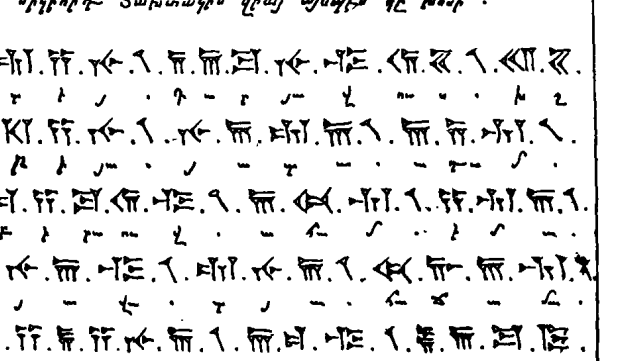

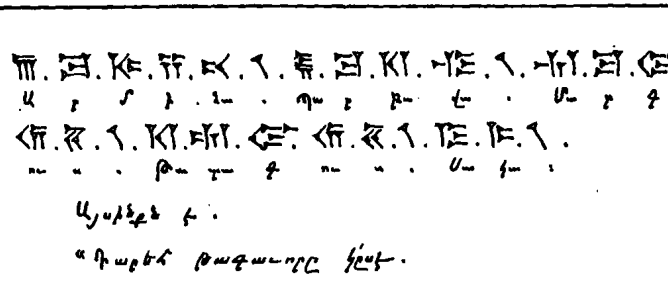

Այսինքն՝ .

«Դարեհ թագաւորը հրամայեց .

«Երբ ես Բաբելոնի մէջ էր գտնուէի , հետեւեալ նահանգներն ապստամբեցան ինձի դէմ .

«Պարսկաստան , Ելամտան , Մարաստան , Ասորեստան , Հայաստան , Պարթեւաստան , Մարգիանա , Սատագիդիա , Սաքաստան »:

(Պ-հիւ-գ. Տիտ. Բ , 2):

Ելամցոց և Մարաց ապստամբութիւնները առանձին առանձին էջերը , այսպէս էր շարունակի արձանագրութիւնն.

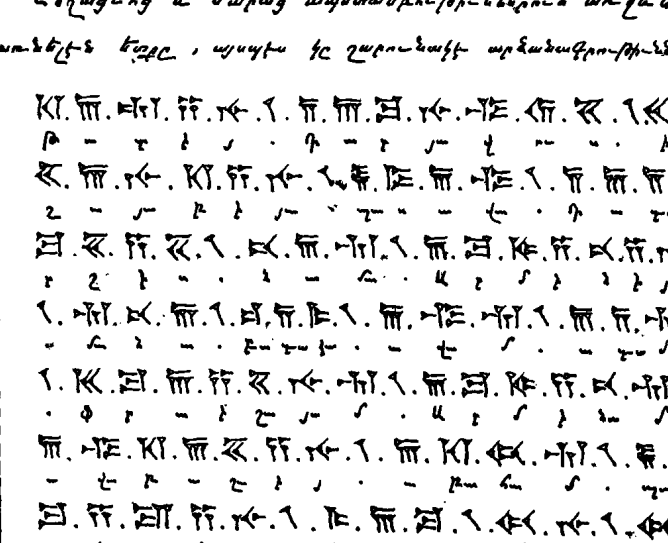

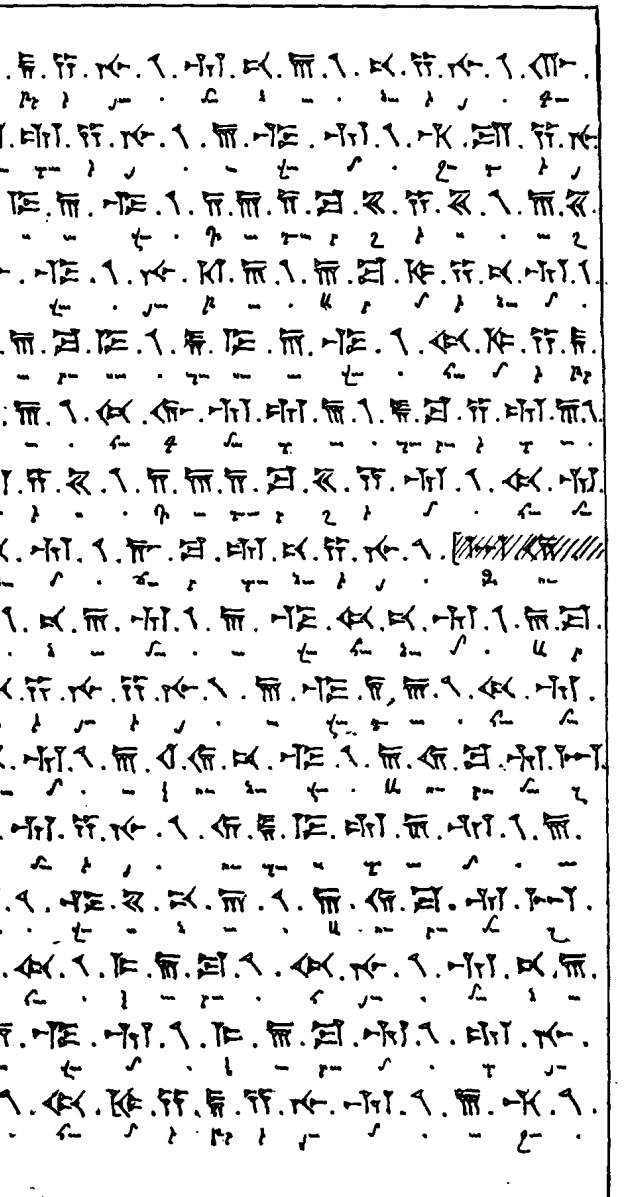

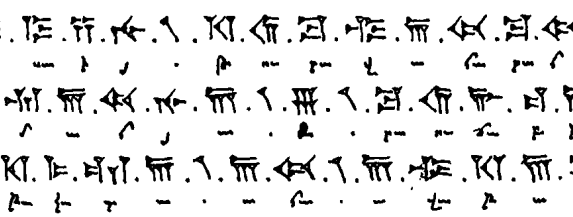

Որուն թարգմանութիւնն է .

«Դարեհ թագաւորը կ'ըսէ .

«Արդ՝ Հայաստան շրջեցի Հայ մը , իմ դադարիս անունով Դատաս , և այսպէս պատուիրեցի իրեն .

«Գնա՛ և ուսումնասիրէ՛ այդ թագաւորութիւնը մոգովուրդն՝ որ ինձի չի հպատակիր ։

«Իսկ Դադարիս գնաց Հայաստանը ուսումնասիրելու համար ։ Սակայն ապստամբները՝ դէպ ի Դադարիս յառաջացեր էին բանակաւ , անոր պատերազմի հրաւէր ղրկելու համար ։ Դադարիս ընդառաջեց պատերազմիլ Հայաստանի վրայ [Զոնզոս] անունով քաղաքի մը կայ . Ճակատը կատարուեցաւ հոն ։ Արամազդ ինձի օգնեց ։ Ընորհիւն Արամազդայ , իմ բանակս՝ թշնամի բանակին շատ մարդ ջարդեց ։ Թուրքավարքս ամսոյ 6-ն էր երբ պատերազմը տեղի ունեցաւ ։»

(Բ.-հիսդ. Տխ. Բ, 7)։

Արձանագրութեան մէջ յիշուած քաղաքին տեղը հուրբան է պարսկական քնարգրքին մէջ, ինչպէս վերը նշանակեցինք անկիւնաւոր փակագիծով. բայց դոյն արձանագրութեան բաբելոնեան քնարգրքն՝ անեղծ պահած է զայնուսուի մէջք ալ այս վերջնոյս հետեւելով՝ ամբողջացուցինք այն կարեւոր պակասը: Պէտք է խոստովանիլք թէ ձուազոս քաղաքին տեղը չէնք կրնար ճշդել որոշ կերպով, այլ թերեւս՝ կրնանք, յարմարի Սուսան լեռնագաւառին կամ Սասուն-ի, մերձ ի Տարօն:

Իսկ թուրբա վահարա ամիսն՝ յորում պատահեցաւ ճակատն, կը համապատասխանէ՝ փիբիատոսի յառաջ 520 երրորդ տարուան Ապրիլ ամսոյն:

Հիմա դառնանք նորէն արձանագրութեան, որ էր վերջանար հոն, այլ կը շարունակուի այսպէս.

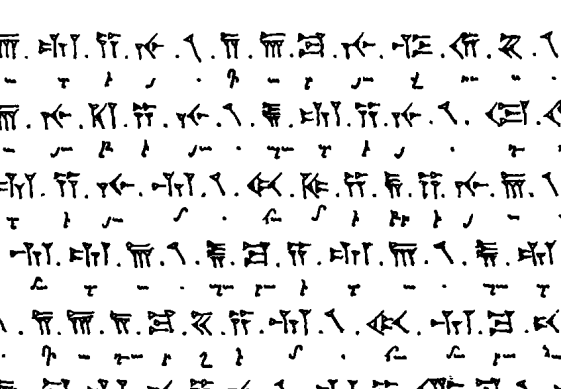

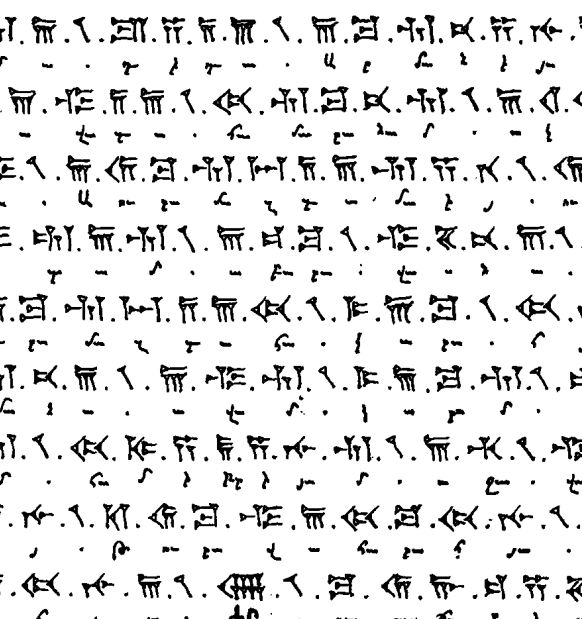

Որ կը թարգմանուի .

« Դարձեալ թագաւորը կ'ըսէ .

« Ապստամբները երկրորդ անգամ մէնք ալ յարձակեցանք, եւ նորէն Դադարշիսի վրայ եկան պատերազմելու համար։ Հայաստանի մէջ Տիգրան անուանով մէջ կայ . հոն տեղի ունեցաւ ճակատն։ Աքամազդ թնդի օգնեց։ Ընդ նորհիւն Աքամազդայ , իմ բանակս թշնամւոյն բանակը զարկաւ : Թուրքերուն հարցաւ ամսոյ 18-ն էր երբ պատերազմը

կատարուեցաւ »։

(Բէհիստ։ Տիտ. Բ, 8)։

Այս եղկրորդ ընդհարումն՝ առաջինէն հինգ երեք օր վերը պատահեցաւ։ Պատերազմին վայրը՝ Տիգրա բերդը՝ մեր յիշողութեան կը բերէ Տիգրանակերտ հին քաղաքը, մանաւանդ որ՝ առաջին հակատավայրէն (Սուսան-էն) շատ հեռու չէ Տիգրանակերտ։

Պէտք է յաւելուցնք թէ՝ բաբելոնեան բնագիրն այստեղ հեռաւոր կտորն աւելցուցած է, որ կը պակսի պարսկական բնագրին մէջ.

«Թիշնանին 540 մեռեալ թողուց պատերազմի դաշտին վրայ, և գոռոզ Արշիս 520 հոգի գերի բռնեց»։

Արձանագրութիւնը դարձեալ կը շարունակուի.

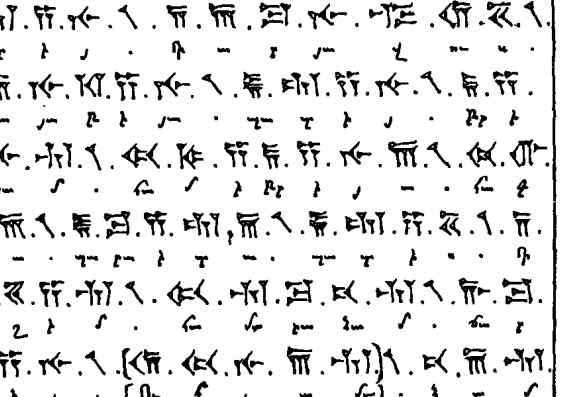

Սաղ ալ թարգմանութիւն է.

« Դարեհ թագաւորը գիւտ.

«Երբորդ անգամ Բաբելով ապստամբներն ոտքի ելան, Դարեհի վրայ յարձակելու և անոր դէմ պատերազմելու համար։ Հայաստանի մէջ [Ո։ Հայ ամ] անուանով բերդ մը կայ. պատերազմի այնտեղ պատահեցաւ։ Արամազդ բնէի օգնեց։ Ընդհանրապէս Արամազդայ, իմ բանակս թիկունքն բանակին շատ մարդ զարդեց։ Թուղթ-բծ-ի-ամսոյն 9-ն էր երբ պատերազմը տեղի ունեցաւ։ Յետոյ Դարեհի Հայաստանի մէջ բնէի սպասեց, մինչև Մարաստանէն վերադարձաւ»։

(Բեհիսդ. Տեսարան 9)։

Այս պատերազմի վայրին անունը Բաբելոնին կոտրած է մեր պարսկական և մեր բաբելոնեան բնագիրներուն մէջ. բայց նոյն արձանագրութեան ղողական բնագիրն անոնց պահած է զայն. ուստի և կը լրացնենք անոր միջոցաւ։ Սակայն՝ դժբաղդաբար՝ չենք կրնար որոշել այս բերդին տեղը. և ոչ իսկ մերձաւոր վայր մը կրնանք ցոյց տալ առ ժամ։

Թուիգարճաիս ամիսը՝ Թուղուվանդ ամսոյն յաջորդող ամիսն է, և կը պատահի Մայիս-Յունիս ամիսներուն (520 նախքան զԿ.)։

Կ'երևայ թէ Դարեհիս անգամ գանուած է ապստամբներու առջև, և Բաբելոնին չէ կրցած զսպել զանոնք. վասն զի՝ նոյն արձանագրութեան շարունակութիւնն այսպէս կը պատմէ դէպքը.

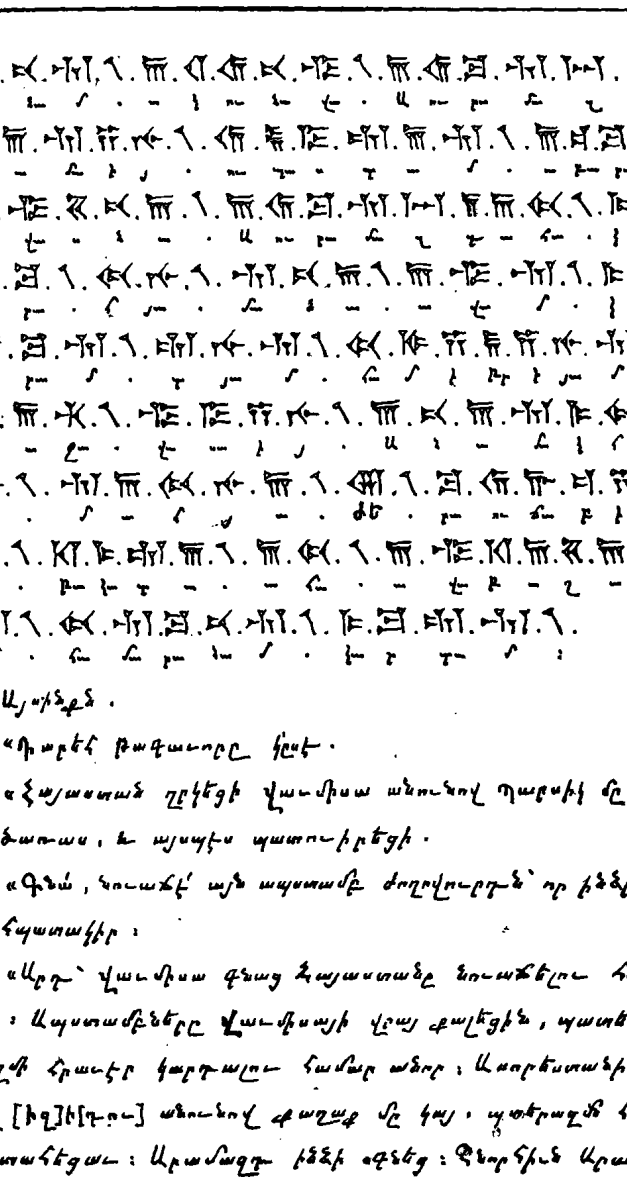

Այսինքն.

«Դարեհ թագաւորը հրամայեց.

«Հայաստան ղրկեցի վաւրիսա անուանով պարսիկ մը, իմ ծառաս, և այսպէս պատուիրեցի.

«Գնա, հուսկէ՛ այն ապստամբ ժողովուրդն՝ որ ինձի չի հպատակիր։

«Երբ՝ վաւրիսա գնաց Հայաստանը հուսկելու համար։ Ապստամբները վաւրիսայի վրայ գալեցին, պատերազմի հրաւէր կարդալու համար ամենը։ Ասորեստանի մէջ [Իզ]ի[դ-ու-] անուանով գաղափ մը կայ, պատերազմն հոն պատահեցաւ։ Աբամազդ ինձի օգնեց։ Ինորհիւն Աբա-

մազդայ, իմ բանակս՝ թշնամւոյն բանակէն շատ մարդ զարդեց։ Անդամհոն ամսոյն 15-ն էր երբ պատերազմը տեղի ունեցաւ»։

(Բիհիստ. Տխտ. Ի, 10)։

Իզիդոս քաղաքին անունն ալ ղշղական բնագրին հետևելով լրացուցած եմք. վասն զի պարսկական բնագիրը կոտրած է, և միայն ՀՀ (է) տառը մնացած է քարաժայռին վրայ. իսկ բաբելոնեան բնագրին այս մասը բոլորովին եղծուած է։ Բայց չէնք կրցած գտնալ թէ ո՞ր էր արդեօք Իզիդոս. Ասորեստանի ո՞ր կողմը։

Այս պատերազմին մէջ Հայոց բանակէն զարդուած անձերու թիւը՝ շատ որոշ կերպով գրած է բաբելոնեան բնագիրը, մինչ պարսկական և ղշղական բնագիրներէն կը լռեն այս մասին։ Ահաւասիկ այն թիւը. «2,024 մեռեալ»։

Անդամհոն ամիսը՝ նոյն տարուան դեկտեմբերի վերջերը կը հանդիպի։ Ըստ էն՝ նախորդ ճակատէն վեց ամիս յետոյ կատարուած։

Բայց պատերազմը չէ վերջացած դեռ։ Ապստամբները կը գրծեն տակաւին։ Ահա՛ թէ ինչպէս կը շարունակէ արձանագրութիւնն.

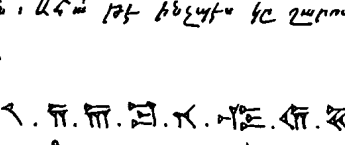

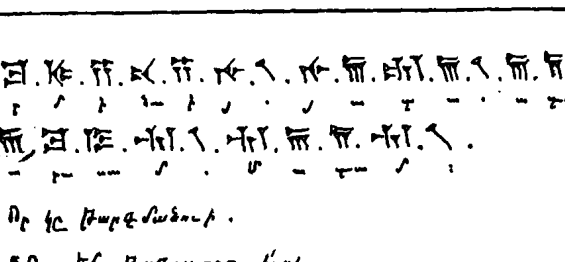

Որ կը թարգմանուի .

«Դարեհ թագաւորը կ'ըսէ .

«Ապստամբներն երկրորդ անգամ ըլլալով Վաւմիսա-ի վրայ յարձակեցան , պատերազմելու համար : Հայաստանի մէջ Աւտիյարա անուանով տեղ[1] մը կայ . պատերազմը հոն պատահեցաւ : Արամազդ ինձի օգնեց : Ընդորհիւն այս-մազդայ , իմ բանակս թշնամւոյն բանակին շատ մօտը զարդեց : Թուրվարիայ ամսոյն վեցը էր երբ պատերազմը տեղի ունեցաւ : Ապա՝ Վաւմիսա ինձի սպասեց Հայաստանի մէջ , մինչև Մարաստանէն վերադարձս » :

(Բիհիսդ . Տիտ . Բ , 11) :

Աւտիյարա ուր ըլլալը չենք կրցած գտնել :

Այս պատերազմին մէջ ալ մեռնող անձերու և գերիներու թիւը չենք դներ ոչ պարսկական բնագիրն , ոչ ալ շաղկանդ. այլ բաբելոնեան բնագիրը կը յաւելու թէ՝ Վաւմիսա-ի բանակը Հայոց մէջ «2,045 հոգի զարդեց և 559 գերի բռնեց » :

«Թուրվարիայ ամսոյն վեցը » կը պատասխի՝ Մայիս ամսոյ մէջ , 519-ին դարձ գալ զիրիսատու :

---

(1) Անմի առաջ ուր որ «քաղաք» բառը դրած է՝ պէտք է կարդալ «տեղ» կամ «վայր» :

Այնուհետև Հայոց խօսքը չ'ըլլար այլ եւս. ուստի կերեւայ թէ բոլորովին նուաճուեցան եւ հնազանդեցան Դաւեհի։ Հայոց երեք տարի յետոյ՝ Արաբ անուանով Հայ մը Բաբելոնի թագաւոր հաշխուելով, Դաւեհի դէմ եւ պատերազմի։ Տեսանենք թէ ինչ կըսէ արձանագրութիւնն։

Որուն թագաւորութիւնն է.

«Դարեհ թագաւորը կ՚ըսէ.

«Իմ պարսկաստան և Մարաստան գունուած մարդիս՝ Բաբելացիք երկրորդ անգամն ըմբոստ ապստամբեցան ինձի դէմ։ Արախա անունով մարդ մը, Հայ, որդի Հալդիտայի, ապստամբեցաւ։ Բաբելոնի մէջ Դուբալա անունով տեղ մը կայ. այնտեղ ապստամբեցաւ։ Այսպէս խօսելով ասեց.

«Ես նաբուքոդոնոսորն եմ, Նաբոնիտի որդի։

«Արդ՝ Բաբելացիք ինձի դէմ ապստամբեցան և այս Արախա-ն կողմը բռնեցին, որ Բաբելոնը գրաւեց, թագաւոր եղաւ Բաբելոնի»։

(Բեհիստ. Տող. գ, 10)։

Արքաներգրությունը կը շարունակուի.

[կոտրած 18 տող]

[երեք տող ամբողջ կոտրած է հոս]

[յետոյ կոտրվ մը]

[ասկե վար բոլորովին եղծուած է :]

Ասորաց թարգմանութիւնը հետեւեալն է.

«Դարեհ թագաւորը կըսէ.

«Ուստի՝ Բաբելոն բանակ մը ղրկեցի, որուն գլուխը Վիւ(ն)դաֆրա անուանով Մարացի մը դրի, իմ ծառաս : Այսպէս պատուիրեցի անոր.

«Գնա՛ Բաբելոն և կոտրէ՛ այն ապստամբ բանակն, որ չի ճանչնար զիս.

«Արդ Վիւ(ն)դաֆրա իր բանակովը Բաբելոնի վրայ արշաւեց : Արամազդ ինձի օգնեց : Ընդորհիւն Արամազդայ, Վիւ(ն)դաֆրա նուաճեց Բաբելոնը ..... ամենայն զ-ինչ էր երբ .....»:

(Բեհիսթ. Տխտ. գ, 11):

Արձանագրութեանս մէջ յիշուած Հայն՝ Արարատ կամ Արարատ՝ չի կրնար մեր Արայ գեղեցկին հետ ոչնչանալ, Հնայելով որ անուններուն կը նմանին իրարու. այս մասին պէտք եղածը խօսած ենք արդէն մեր «Հայ-

դանն հիդրոլոգոսին Ա» գործին մեջ (վենետիկ 1898), երես 7–9. ուստի աւելորդ է նորին կրկնել հոս։ Նոյնպէս հալդիտա անուան համար ուրիշ տեղ ըսած ենք թէ՝ «թերևս առնուած ըլլայ խալդեան աստուծոյ անունէն։ (Հմմ. Կ.Յ. Բասմաջեան, Տոպչեան բեռ. արխանգել. Մանուկեանի։ էջ 4։ վենետիկ 1897)։

Իսկ գալով Դուբալա տեղւոյն, ապահով չենք։ բայց կասկածով կըսենք՝ թէ կարելի է որ նոյն ըլլայ թագաւոր-փաղաքար գ. թագաւորին արձանագրութեանց մեջ յիշուած Դիու-ու-ա-աբ-բա-լի քաղաքին հետ, որուն սակայն ուր ըլլալը չենք գիտեր։

Այստեղ կը դնենք նաև վերի արձանագրութիւնին կոտրած մասերուն թարգմանութիւնն, հետևելով բաբելոնեան և ղոշական բնագիրներուն.

«Մ-ջ-ղ-ա ամսոյն ՁԶԸ օրն՝ այս Արախ-ն, որ ըսած էր թէ՝ «ես նաբուքոդոնոսորն եմ», ձերբակալուեցաւ իր դաւակիցներուն հետ միասին։ ինձի բերուեցան։ Այն առեն հետևեալ կերպով վերցեցի.

«Արախ և իր գլխաւոր գործակիցները՝ Բաբելոնի մեջ խաչը հանուին։

«Ահա այսպէս մեռան։»

Հոս կը վերջանայ պարսից Աքեմենեան հարստութեան ժամանակ Հայոց վրայ գրուած բեհեռագիր յիշատակարանները զարքն։ Այնուհետև՝ այլ ևս ոչ մի տեղ, և ոչ մի անգամ Հայոց խօսքը կըլլայ բեհեռագիրներու մեջ։

* * *

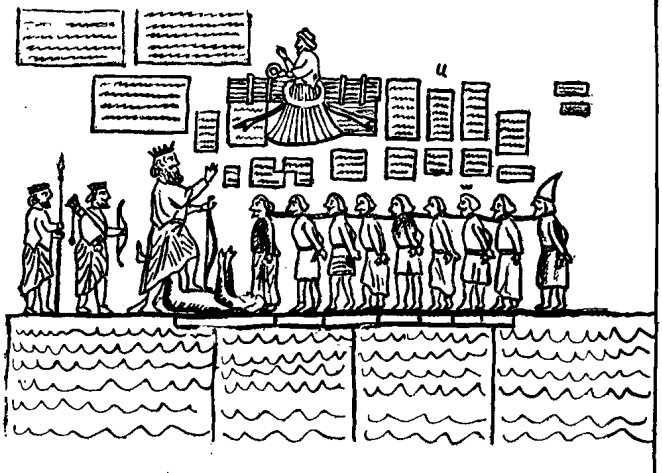

վերի պատկերը կը ներկայացնէ Դարեհ թագաւորն, իր երկու զինակիրներով միասին. առջևը շղթայակապ շարուած են իրեն յաղթած ապստամբ թագաւորներն ու իշխանները : Ներքևը, ամենէն բարձրը, քանդակուած է Աբամաղդայ պատկերն, որուն ընդհանրապէս Դարեհ յաղթած է անոնց ամենուն : Մարդոց պատկերներուն տակի սիւնակները կը պարունակեն՝ մեր վերև յառաջ բերած արձանագրութիւնից (Բեհիստունի) բնագիրները : Իսկ այս պատկերներուն վրայի փոքր տախտակներն՝ Խրաքանչիւր գերիին անունը կը կրեն։

Արդ՝ մեր Ա տառով նշանակած տախտակին վրայի արձանագրութիւնն է .

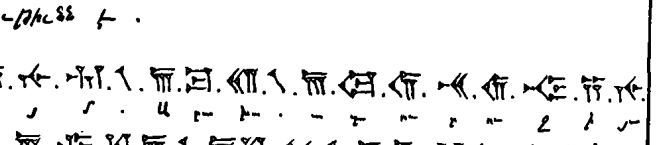

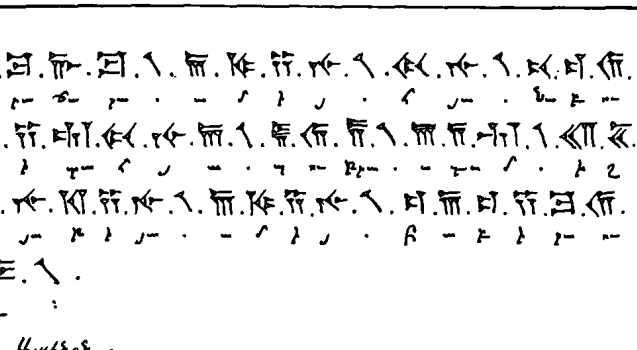

Այսինքն .

«Ասիկա Արախա-ն է, (որ) ասեց (և) այսպես խոսեցաւ.

«Ես Ճաբուշքոդորոսորն եմ, որդին Նաբոնիտի. ես թագաւորն եմ»:

Իսկ ղղեայակապ գերիներու մէջէն Արախ-ի պատկերը ելանակած է՝ — տառով մը:

Այստեղ պէտք է աւելցնել նաև թէ՝ Արախի պատերազմը տեղի ունեցած տարին, «Մարշ-ան ամսոյն 22ին օրն», կը համապատասխանէ՝ փրիատոսի յառաջ 516 թուականի Ցունուար ամսոյն, եւ ոչ թէ 513-ին, զոր գրած էինք ասկէ յառաջ մեր «Հայ-Հարպեան Հրապարակագրութեան» աշխատութեան մէջ։ Նոյնպէս եւ մեր յիշեալ աշխատութեան մէջ վրիպած մէկ երկու անկարեւոր վրիպակներն ուղղած ենք հոս։

Կ.Յ. ԲԱՍՄԱՋԵԱՆ